

Kształtowanie etosu młodzieży magnackiej w obcych krajach (XVI–XVII w.)

Zaproponowany kilkadziesiąt lat temu przez Marię Ossowską termin „ethos” dzisiaj został już całkowicie przyswojony w polskiej myśli filozoficznej czy socjologicznej i nie razi używanie go w spolszczonej formie „etos”. Etos – posługując się słowami M. Ossowskiej – to „[...] styl życia jakiejś społeczności, ogólna – jak proponują niektórzy – orientacja jakiejś kultury, przyjęta przez nią hierarchia wartości, bądź formułowana *explicite*, bądź dająca się wyczytać z ludzkich zachowań”¹. Termin ten dotyczy grup ludzkich a nie jednostki. W skład etosu wchodzi: wartości, obyczaje, normy, wzory postępowania itp. Nie można tego terminu mylić z etyką – nauką o wartościach moralnych².

Wśród szlachty Rzeczypospolitej XVI–XVII w. można spotkać kilka wzorców osobowych: szlachcic-ziemianin, szlachcic-rycerz (obrona ojczyzny), szlachcic-rycerz chrześcijański czy szlachcic-obywatel. Niewątpliwie w poglądach magnaterii zdecydowaną przewagę miał ideał nie tyle dobrego obywatela, co człowieka przeznaczonego do sprawowania władzy na różnych jej szczeblach. Temu celowi podporządkowany był cały system edukacji tej grupy społecznej.

Młodzież magnacka, co oczywiste, odbywała peregrynacje zagraniczne i pobierała naukę razem z innymi szlachcicami polskimi w całej Europie; dzieliła z nimi wiele poglądów i wartości, ale wyróżniała się swoim statusem, stylem życia i aspiracjami. Można to bez trudu dostrzec, czytając listy, diariusze podróży, akta uniwersyteckie i inne źródła z epoki wczesnonowożytnej.

¹ M. Ossowska, *Ethos rycerski i je go odmiany*, Warszawa 1973, s. 7.

² Tamże, s. 7.

Wprawdzie powszechnie są znane instrukcje rodzicielskie pochodzące głównie z XVII w., ale należy im poświęcić nieco uwagi dla odnalezienia specyficznych poglądów wychowawczych charakterystycznych dla przedstawicieli staropolskiej magnaterii i w ten sposób uzupełnić nowymi ustaleniami odpowiedź na pytanie, zadane przez Wojciecha Tygielskiego, w sprawie celu wyjazdów zagranicznych młodzieży szlacheckiej³.

Na początku warto szerzej przedstawić poglądy dotyczące edukacji tej warstwy na przykładzie instrukcji napisanej przez Jakuba Sobieskiego, wojewodzieca lubelskiego, dla swojego przyrodniego brata Jana z 1 lutego 1620 r.⁴

„Chciałbym, żebyś się przygotował – pisał Jakub Sobieski – nie do spokojnego życia na uboczu, nie do wertowania okrytych pyłem dzieł filozofów scholastycznych, ale do życia publicznego, do znoju związanego z życiem obozowym i wojennym. Toteż przykładaj się pilnie najbardziej do tych nauk, które stanowią dobre przygotowanie do rozsądnej działalności obywatelskiej⁵. I dalej poleca naukę wymowy, logikę. „Metafizyką niech się zajmują ci, – kontynuuje Sobieski – co zamierzają poświęcić się teologii. Tobie zaś należy zabrać się do opanowania spraw Rzeczypospolitej, powinieneś oburącz zabrać się do filozofii moralnej i jest moim głębokim pragnieniem, abyś jej zasady przyswoił sobie od jakiegoś nader wykształconego, a nie pospolitego człowieka. Zacznieś od *Etyki* Arystotelesa, po której następuje *Ekonomika*. Dołączysz do niej dzieło *O sprawach gospodarczych* Ksenofratesa [w rzeczywistości mowa o *Księdze o gospodarstwie* Ksenofonta – M.Ch.], który rozwinął ten przedmiot obszerniej od Arystotelesa, wreszcie zajmiesz się samą *Polityką*. Żądam jednak od twójego nauczyciela, aby objaśniał czysty tekst Arystotelesa i dodając do niego tylko własny komentarz nie zajmował się cudzymi wywodami⁶.

Sobieski przechodzi następnie do omówienia znaczenia nauk matematycznych. Podkreśla, że „[...] geometria jest niezwykle potrzebna człowiekowi wykształconemu, który zamierza zając się wojaczką. Tu po większej części znajdują się wskazówki do wytyczania obozów, ustawienia szyku bojowego i oblegania miast. W oparciu o tę naukę buduje się podziemne chodniki, rowy, wały, winni-

³ Por. W. Tygielski, *Na cóżte koszta i trudy? W jakim celu w XVII wieku wysyłano młodzież szlachecką na zagraniczne studia?*, OiRwP, 2006, t. L, s. 141–156.

⁴ H. Barycz, *Jakuba Sobieskiego instrukcja pedagogiczna dla brata Jana przed jego wyjazdem na peregrynację za granicą (1620)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1987, z. LXXXI, s. 9–26. Przekład z łaciny H. Barycza.

⁵ Tamże, s. 20.

⁶ Tamże, s. 20–21.

ce i wiele maszyn⁷. Geometrię miał zgłębiać na podstawie dzieła Euklidesa. Następnie powinien opanować podstawy prawa (*Instytucje* Justyniana, *O regułach prawa* – wyciąg z *Pandektów*), geografię („oko historii”) i chronologię, dalej poleca naukę historii, omawiając szczegółowo jej problematykę. Z języków obcych Jakub Sobieski podkreśla konieczność opanowania niemieckiego i włoskiego. Zaleca ponadto ćwiczenia fizyczne: władanie bronią, sztukę jeździecką⁸.

„W czasie samej podróży – pouczał Sobieski – będziesz zwracał uwagę nie tylko na piękno krajów, położenie miast i ich architekturę, wspaniałe budowle publiczne i prywatne, które często zachwycają wzrok i z wielką ciekawością są zwykle oglądane przez naszych ziomków, ale staranniej powinienes zbadać to wszystko, co rozwija umysł i rozsądek obywatelski w młodzieńcu, który zamierza zajmować się sprawami publicznymi. Wszędzie więc z największą uwagą będziesz obserwował charakter narodu, zwyczaje i obyczaje, prawa królestw i republik, ustawodawstwo, organizację wojska, sposób prowadzenia wojny, naśladując pod tym względem pszczoły, które często z trujących ziół wyciągają słodki sok miodu”⁹.

Przedstawiony obszernie program zagranicznej edukacji nie był jedynie pożądanym życzeniem Jakuba Sobieskiego, ale wyrastał z doświadczeń kilku pokoleń magnaterii polskiej i był realizowany w praktyce za granicą przez przedstawicieli polskiej magnaterii już w drugiej połowie XVI i na początku XVII w.

Podobne cele, jak Sobieski bratu, wyznaczył w 1628 r. hetman polny litewski Krzysztof Radziwiłł swojemu synowi Januszowi na początek pobytu za granicą, rozkazując: „Preceptora takiego mu nająć, co by go umiał i mógł *feliciter stilo in sermone, in historiis, in politicis praeceptis* instytuować [...]”¹⁰. Oprócz retoryki, historii i polityki Janusz miał się także uczyć łaciny i niemieckiego.

O realizacji w praktyce zarysowanego tutaj programu edukacji zagranicznej przez młodzież magnacką można się przekonać nie tylko z zachowanej w stanie szczerkowym korespondencji, ale także z wydanych drukiem różnego rodzaju tez i mów.

W gronie przedstawiających publicznie tezy (napisane najczęściej przez profesora) w poszczególnych akademiach i na uniwersytetach znajdowali się także młodzi magnaci pochodzący z dawnej Rzeczypospolitej. Problematyka tych tez dotyczyła kwestii szeroko rozumianej filozofii, polityki i prawa, naj-

⁷ Tamże, s. 21.

⁸ Tamże, s. 21–23.

⁹ Tamże, s. 23.

¹⁰ *Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza*, wyd. M. Zachara i T. Majewska-Lancholc, OiRwP, 1971, t. XVI, s. 177.

wyraźniej była dostosowana do pochodzenia społecznego i narodowościowego dyskutanta-studenta. Wyjątkowo były poruszane kwestie ściśle filozoficzne, na przykład traktujące o definicji i podziale filozofii (Wacław Leszczyński, kasztelan śremski¹¹), o wspólnych zasadach przyrody (Aleksander Chodkiewicz, brat Jana Karola, przyszłego hetmana¹²), o podstawach myślenia filozoficznego (Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, syn Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki¹³) czy o podstawach filozofii Arystotelesa (Jerzy Zasławski-Ostrogski, syn Janusza, wojewody wołyńskiego¹⁴).

Dużą rolę odgrywała problematyka etyczna i polityczna. Warto tu zwrócić uwagę przede wszystkim na rolę akademii w Strasburgu, w której pod kierunkiem znanych profesorów, takich jak Melchior Junius czy Georg Obrecht, młodzi magnaci wygłaszali mowy czy przedstawiali publicznie tezy napisane zgodnie z zasadami retoryki i dostosowane problematyką do ich zainteresowań¹⁵. Wojewodzie brzesko-kujawski Rafał Leszczyński wyróżnił się udziałem w kierowanej przez M. Juniusa dyspacie w lutym 1595 r. „*De optimo rege, optima republica, optima domo et familia*”. Jako jeden z kilku mówców przedstawił publicznie uwagi o naturalnym środowisku życia człowieka – społeczeństwie¹⁶.

Wśród strasburskich dyskutantów wyróżniał się kasztelan międzyrzecki Jan Ostroróg. Wygłosił on mowy nie tylko w Strasburgu, ale także w Altdorfie¹⁷. W Strasburgu stał się znany, kiedy publicznie stanął w obronie atakowanego przez ortodoksyjnych luteran rektora Jana Sturma¹⁸. Warto też wspomnieć o innych przedstawicielach rodziny Ostrorogów, wyróżniających się w publicznych dysputach: Janie Jakubie¹⁹ oraz Stanisławie. Ten ostatni zasłynął wydaniem

¹¹ W. Leszczyński, *Theses de definitione et divisione philosophiae*, Strasburg 1594. Praeses J.L. Hawenreuter.

¹² A. Chodkiewicz, *Disputatio philosophica. De communibus naturalium rerum principiis*, Ingolstadt 1588. Praeses M. Eiselin.

¹³ M.K. Radziwiłł, *Primitiae ingenii philosophici, datae ad publicam disputationem...*, Würzburg 1606. Praeses M. Sandt.

¹⁴ J. [Zasławski-]Ostrogski, *Universa Aristotelis Stagiritae philosophia*, Ingolstadt 1613. Praeses Chr. Steborius.

¹⁵ O problematyce dysput odbywanych pod kierunkiem profesorów strasburskich szerzej pisze Zdzisław Pietrzyk. Zob. Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997, passim.

¹⁶ Tamże, s. 181.

¹⁷ J. Ostroróg, *Oratio*, Altdorf 14 IV 1579, w: *Tertia panegyris*, Altdorf 1579, k. D₆r–E₅v.

¹⁸ J. Ostroróg, *Oratio... recitata, cum discessurus Argentina...*, Strasburg 1581.

¹⁹ Zob. Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga...*, s. 151–153.

w 1590 r. obszernej dysputy traktującej o wojnie²⁰. Omówione w niej zostały w sposób systematyczny w 915 punktach problemy dotyczące między innymi definicji wojny, jej rodzajów, jej przyczyn oraz wodzów²¹.

Kwestii wojskowych dotyczyła także inna obszerna dysputa odbyta w Strasburgu przez wojewodzica nowogródzkiego Janusza Skumina Tyszkiewicza²². O podobnej problematyce rozprawił w Bazylei również Andrzej Firlej, który zajął się sprawą wojny i najwyższego dowódcy²³.

Wspomnieć także warto o dysputach dotyczących etyki odbywanych publicznie przez przedstawicieli rodzin magnackich. W Strasburgu kasztelan śremski Wacław Leszczyński przedstawił problem cnót moralnych i umysłowych²⁴, Rafał Leszczyński natomiast zajął się problemem szczęścia²⁵. Z kolegi w Wittenberdze Adam Potocki rozważał między innymi kwestię wolności²⁶.

Sporo dysput dotyczyło kwestii politycznych, były to bowiem czasy, kiedy polityka stała się dyscypliną chętnie zgłębianą przez młodych magnatów w obcych krajach. I tak starosta upicki Jan Hlebowicz, wojewodzic trocki, rozprawił w Strasburgu pod kierunkiem M. Juniusa o rządach tyrańskich²⁷, Andrzej Leszczyński wygłosił w Bazylei mowę o przyczynach sukcesu państwa²⁸, zaś wojewodzic brzesko-litewski Mikołaj Zenowicz dysputował, także w Bazylei, na temat zmian i upadku państw²⁹. Podobnego problemu, bo państwa i jego różnych form, dotyczyła dysputa odbyta w Bazylei przez kasztelana kamienieckiego Mikołaja Potockiego, brata Stanisława Rewery³⁰.

²⁰ S. Ostororóg, *Prima pars de principiis belli [et] eius constitutione...*, Strasburg 1590. Praeses G. Obrecht.

²¹ Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga...*, s. 153.

²² J. Skumin Tyszkiewicz, *Disputationes II iuridicae..., posterior de militari disciplina...*, Strasburg 1592. Praeses G. Obrecht.

²³ A. Firlej, *De bello et summo belli duce...*, Basileae 1606. Praeses J. Zwinger.

²⁴ W. Leszczyński, *Disputatio de virtutibus tam moralibus quam intellectus...*, Strasburg 1594. Praeses J.L. Hawenreuter.

²⁵ R. Leszczyński, *Disputatio ethica de beatitudine tam practica quam contemplativa...*, Strasburg 1596. Praeses J.L. Hawenreuter.

²⁶ A. Potocki, *Disputatio VII ethica. De liberalitate [et] magnificentia*, Wittenberga 1614. Praeses J. Martini.

²⁷ Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga...*, s. 175.

²⁸ A. Leszczyński, *Oratio de causis rempublicam beatam...*, Basileae 1601.

²⁹ M. Zenowicz, *Theses politicae de rerumpublicarum mutatione et interitu*, Basileae 1601. Praeses B. Crosnievicus (Krośniewicz).

³⁰ M. Potocki, *Disputatio publica de republica, ejus diversis formis...*, Basileae [1602]. Praeses F. Praetorius.

Problemy polityczne były przedmiotem dysput także na niektórych katolickich uczelniach. I tak Jerzy Ossoliński, przyszyły kanclerz wielki koronny, wygłosił w Lowanium mowę o monarchii, czyli o najlepszej formie rzeczypospolitej³¹.

Część dysput była ogłaszana pod nazwiskami rzekomych autorów – młodych magnatów. Wątpić jednak należy, czy je rzeczywiście sami napisali, czy też zastąpił ich w tym preceptor. Przykładowo Andrzej Firlej wydał w Heidelbergu pod swoim nazwiskiem mowę o peregrynacji³², a Jan Firlej mowę o studium historii³³. Przymuszalnie właściwego autora obu dzieł należy upatrywać w osobie preceptora obu Firlejów – Salomona Neugebauera³⁴.

Kwestie matematyczne były przedmiotem publicznych dysput z udziałem polskich magnatów niezwykle rzadko. Wyróżnili się pod tym względem Jan Stanisław i Aleksander Jabłonowscy, synowie Stanisława Jana, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, broniąc publicznie tez opartych na różnych traktatach w paryskim Collège Louis-le-Grand³⁵.

Kwestii prawnych dotyczyło stosunkowo niewiele dysput. Warto wspomnieć tutaj o tezach traktujących o wybranych zagadnieniach z prawa powszechnego i historii bronionych publicznie w Strasburgu przez Rafała Leszczyńskiego³⁶. Z punktu widzenia prawa rozpatrywał także w swoich tezach ogłoszonych w Bazylei problem najwyższej władzy monarszej Jan Firlej³⁷. Jedynie wyjątkowo młodzi magnaci brali udział w dysputach poświęconych prawu rzymskiemu. Lex Cornelia była przedmiotem rozważań Jakuba Ossolińskiego w Altdorfie³⁸. Warto wyjaśnić, że nazwa tego prawa pochodzi od nazwiska wnioskodawcy

³¹ J. Ossoliński, *Monarchia sive de optimo reipublicae statu oratio*, Lovanium 1614.

³² A. Firlej, *De peregrinatione oratio*, Heidelberg 1604.

³³ J. Firlej, *Oratio de studio historico*, Heidelberg 1604. Fragmenty w polskim przekładzie ogłosił Ignacy Lewandowski. Zob. I. Lewandowski, *Łacińskie traktaty metodologii historii w dawnej Polsce (do końca XVII wieku)*, Poznań 2014, s. 189–196.

³⁴ Zob. M. Chachaj, *Wykształcenie Firlejów w XVI i XVII wieku*, w: *I Janowieckie Spotkania Historyczne „Firlejowie”*, [Janowiec nad Wisłą 2000, s. 37; H.J. Bömelburg, *Polska myśl historyczna a humanistyczna historia narodowa (1500–1700)*, przekład Z. Owczarek, wprowadzenie A. Lawaty, Kraków 2011, s. 168 i przypis 24; zob. też moją recenzję z tej pracy, w: „Res Historica”, 2012, nr 34, s. 222.

³⁵ J.S. i A. Jabłonowscy, *Theses mathematicae ex variis tractatibus propugnabuntur*, [Paris] 1686. Szerzej o przebiegu tej dysputy pisze A. Markiewicz, *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011, s. 161–165.

³⁶ R. Leszczyński, *Quaestiones ex jure communi et historia desumptae*, Strasburg 1598. Praeses D. Gothofredus.

³⁷ J. Firlej, *De summi magistratus monarchici jure disputatio...*, Basileae 1606. Praeses J. Zwinger.

³⁸ J. Ossoliński, *Disputatio de lege Cornelia, de restitutione Ciceronis*, Norymberga 1598. Praeses S. Gentili. Por. tenże, *De lege Cornelia, de restitutione M.T. Ciceronis*, w: S. Gentili, *Disputationum illustrium sive de iure publico populi Rom. liber*, Norymberga 1598, k. E₂v–G₂v.

Korneliusza Lentulusa Spintera, dotyczyła zaś powrotu Cyncerona z wygnania i przywrócenia mu majątku, a została uchwalona przez senat rzymski 4 sierpnia 57 r. p.n.e.³⁹ Drugiej dysputacji z zakresu prawa rzymskiego, traktującej o lex Aquilia z III w. p.n.e., dotyczącej wyrządzenia szkody na (cudzych) rzeczach (*damnum iniuria datum*), bronił Krzysztof Stefan Sapieha na katolickim uniwersytecie w Würzburgu⁴⁰.

Zagadnienia medyczne nie były przedmiotem dysput młodzieży magnackiej, zaś kwestie teologiczne pojawiały się w tezach bardzo rzadko. Zwraca uwagę dysputa, którą miał odbyć w Heidelbergu Mikołaj Ossoliński, późniejszy starosta radoszycki, o prymacie papieża. Widocznie słaba znajomość przez niego łaciny stała się powodem wygłoszenia tych tez przez studenta węgierskiego⁴¹. Drugą dysputacją dotyczącą kwestii teologicznych były tezy dotyczące eucharystii bronione w Bazylei (między 1602 a 1606 r.) przez Stanisława Potockiego Rewerę, późniejszego wojewodę krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego⁴². Odstaniają one nieznaną w literaturze przedmiotu część bazylejskiej edukacji Potockiego⁴³.

Przegląd problematyki tez dyskutowanych publicznie na uczelniach europejskich w drugiej połowie XVI i w XVII w. pozwala na wypowiedzenie kilku uogólnień. Bez trudu można wskazać protestancką akademię w Strasburgu jako główny ośrodek skupiający licznych przedstawicieli magnaterii polskiej, uczących się tam retoryki, polityki czy prawa. Dodać do niego należy katolicki uniwersytet w Louvain (Leuven, łac. Lovanium) przyciągający szlachtę polską w pierwszej połowie XVII w. dzięki sławie takich profesorów jak: Justus Lipsius, Eryk Puteanus czy Mikołaj Vernulaeus. Pod ich opieką zgłębiali tajniki retoryki oraz polityki między innymi Krzysztof Zbaraski, Aleksander i Konstanty Zasławscy, Mikołaj i Zygmunt Mniszchowie czy Eustachy Wołłowicz, a także kilku Sapiehów⁴⁴.

³⁹ K. Kumaniecki, *Cynceron i jego współcześni*, Warszawa 1959, s. 282.

⁴⁰ K.S. Sapieha, *Disputatio XVIII ex celeberrimo legis Aquiliae titulo in theses contracta*, Würzburg 1607. Praeses P. Demeradt.

⁴¹ *Respondente M. Vasarhelino Ungaro pro genoroso D. Nicolao Osselinozki Polono, De primatu Papae Romani*, w: D. Pareus, *Collegiorum theologicorum quibus universa theologia orthodoxa, et omnes prope theologorum huius temporis controversia perspicue [et] varie explicantur, decuria una*, Heidelberg 1611, s. 300–304.

⁴² S. Potocki, *Disputatio XXVIII [De eucharistia]*. *Respondente Generoso Dn. Stanislae de Potok Potockio. Opponente, D. Johanne Hubero [et] D.M. Johan. Enderlino Basil.*, w: A. Polanus a Polansdorf, *Collegium anti-Bellarminianum; tribus disputationum privatarum periodis absolutum [et] nunc primum in lucem editum*, Bazylea 1613, s. 156–157.

⁴³ Por. A. Przyboś, *Potocki Stanisław zwany Rewerą (ok. 1589–1667)*, PSB, t. XXVIII, s. 140.

⁴⁴ S. Kot, *Stosunki Polaków z Uniwersytetem Lowańskim (W 500 rocznicę otwarcia Uniwersytetu Lowańskiego go)*, w: tenże, *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, Warszawa 1987, s. 551, 555, 562, 565, 571.

Dużą rolę odgrywał także uniwersytet w Lejdzie, gdzie wpisywani do metryki młodzi magnaci często deklarowali chęć podjęcia nauki o polityce⁴⁵.

W pierwszej połowie XVII w., kiedy zafascynowanie humanizmem minęło, młodzież magnacka zaczyna stopniowo znikać z metryk uniwersyteckich, coraz częściej pojawiając się w gronie uczniów (niestety, takie rejestry są rzadkością) akademii szlacheckich, rycerskich czy jeździeckich, chociaż rozkwit tej formy edukacji nastąpi dopiero w XVIII w.⁴⁶. Młodzi magnaci otrzymują w tym czasie „średnie wykształcenie” w kraju, a głównym celem ich edukacji zagranicznej staje się nauka języków obcych oraz zdobywanie doświadczenia społecznego i politycznego.

Negację potrzeby znajomości filozofii czy metafizyki można znaleźć w poglądach nie tylko Jakuba Sobieskiego, ale także u przedstawicieli innych rodów, jak o tym świadczy fragment wypowiedzi księdza Jakuba Śliwskiego, późniejszego archidiakona przemyskiego. W kazaniu pogrzebowym przypomniał on losy zmarłego wojewodzica wołyńskiego Adama Konstantego Ostrogskiego, syna Aleksandra. W dwunastym roku życia, kiedy „począł wierzczać”, został on oddany do kolegium jezuickiego w Jarosławiu. Odebrano mu broń, konika. „Frasowało się dziecię, – pisał Śliwski – z kapłanem preceptore[m] ekspostulowało, że nam broni, że nam koni potrzeba. Preceptor ukazywał, że pilniejsza nauka. Filozofia niż koń potrzebniejsza. Patrzcie, co natury jego affekt bystry na to odpowiedział: Reverende Pater, kiedy stanie sto tysięcy Tatarów, a przeciwko nim sto tysięcy filozofów, pewnie Tatarów nie przedysputują, trzeba się z nimi bić? – inferował. A nam trzeba z koniem, trzeba z łukiem się ćwiczyć”⁴⁷.

Oczywiście były i wyjątki od dominującego nurtu w edukacji magnackiej. Michał Tomasz Korybut Wiśniowiecki, przyszły król polski, przeszedł cały kurs kolegium jezuickiego do retoryki włącznie (Brok, Pułtusk, Nysa), następnie wysłuchał trzyletniego kursu filozofii w jezuickiej Akademii Praskiej. Poznał kilka języków obcych, nie odbył jednak klasycznej peregrynacji europejskiej i poza dworem w Wiedniu i Dreźnie wielkiego świata nie widział. Nie zdobył

⁴⁵ *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCLXXV*, Hagrae Comitum 1875.

⁴⁶ Zob. M. Chachaj, *Zapomniana podróż za graniczną (1717–1720) Felicjana Piaskowskiego na tle szlacheckich peregrynacji z czasów saskich*, w: *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. J. Muszyńska, Kielce 2001, s. 343–360; J. Dygdała i A. Kucharski, *Podróż królowny Sobieskiej a także kilka magnackich grand tour z XVII/XVIII wieku w relacjach Samuela Kazimierza Szwykowskiego*, „Czasy Nowożytne”, 2014, t. XVII, s. 31–58.

⁴⁷ J. Śliwski, *Na iaśnie oświeconego Adama Constantego... Ostrogskiego... żaloszny pogrzeb kazanie*, Kraków 1618, k. C_{iii}v–C_{iii}r.

zatem doświadczenia politycznego, co miało niewątpliwie wpływ na jakość jego panowania⁴⁸.

Istotnym elementem wychowania młodych magnatów było złożenie przez nich wizyty na dworze: cesarskim, królewskimi, książęcymi czy papieskim.

Wspomnianego Adama Konstantego Ostrońskiego matka wysłała do Cesarstwa i na Półwysep Apeniński, a ten „[...] nic z tego nie chciał opuścić, co albo do pobożności katolickiej, albo do jego stanu książęcego przystojności należało. Ale jako cesarza chrześcijańskiego w Regenspurku, tak Ojca Świętego w Rzymie przywitał i nawiedzał, których wielkiej ludzkości, a rzadkiej przeciwko drugim skłonności zawsze doznawał”⁴⁹.

Dużą rolę w edukacji wojskowej odgrywało także przypatrywanie się przez magnackich peregrynantów obozom wojskowym, najczęściej niemieckim, francuskim, holenderskim i hiszpańskim. Chodziło tutaj o kontakt z wybitnymi wodzami, ale niekiedy nawet o bezpośredni udział w walkach.

W szerzej przedstawionych żywotach niektórych magnatów w herbarzu Kaspra Niesieckiego można przeczytać informacje o ich pobycie w wojskach cudzoziemskich i kontaktach z wielkimi wodzami swoich czasów. Nie jest istotne, czy takie informacje są prawdziwe, na przykład umieszczone przy hetmanie Janie Karolu Chodkiewiczu⁵⁰, ale ważne jest to, że w czasach staropolskich takie wiadomości były godne wyeksponowania, podnosiły prestiż rodu i jego zasługi.

W tym miejscu jeszcze raz warto wspomnieć, że młody Adam Konstanty Ostroński – jak to uwiecznił w kazaniu pogrzebowym J. Śliwski – odbywał za granicą ćwiczenia rycerskie. Oglądał wojska hiszpańskie, francuskie, szwajcarskie, weneckie, piemonckie i inne⁵¹.

Magnaci znali doskonale rolę druku w umacnianiu prestiżu, dlatego podczas pobytu za granicą albo sami, albo ich ojcowie dbali o propagandę przeszłości własnej rodziny, starając się ją utrwalić, między innymi w różnych mowach, a także w dedykacjach. Przebadanie takiej twórczości pozwala na odtworzenie propagandy poszczególnych domów magnackich, jak się o tym

⁴⁸ Zob. M. Chachaj, *Młodość Michała Tomaszka Korybuta Wiśniowieckiego, przyszłego króla polskiego*, „Czasy Nowożytne”, 2015, t. XXVIII, s. 95–110.

⁴⁹ J. Śliwski, *Na iaśnie oświeconego...*, k. C_{iii}r.

⁵⁰ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. III, Lipsk 1839, s. 56. Zob. M. Chachaj, *O dacie urodzenia i o edukacji hetmana Jana Karola Chodkiewicza*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 49–58.

⁵¹ J. Śliwski, *Na iaśnie oświeconego...*, k. C_{iii}r.

przekonałem, badając ten problem na przykładzie rodziny Firlejów i częściowo Radziwiłłów⁵².

Świetnie kwestię kontaktów staropolskich studentów pochodzących z bogatej szlachty czy magnaterii z dworami władców europejskich można prześledzić na podstawie listów polecających zachowanych w niektórych archiwach europejskich. Z reguły pisali je panujący w Rzeczypospolitej. Dobrym przykładem jest tutaj zbiór listów zachowany w brukselskim Archiwum Głównym Królestwa. Pomocą w odtworzeniu jego treści służą notatki Stanisława Kota⁵³ oraz artykuł Stanisława Grzybowskiego⁵⁴. Duża część tej korespondencji dotyczy takich osób jak: Aleksander Zasławski (1603 r.), wojewodzie ruski Stanisław Daniłowicz (1628 r.), Gerard Denhoff (1622 r.), Kazimierz Lew Sapieha (1625 i 1627 r.), Stanisław i Zygmunt Denhoffowie (1639 r.), wojewodzie brzesko-kujawski Michał Działyński (1630 r.) czy Aleksander Koniecpolski (1638 r.).

Na podstawie wspomnianych listów polecających można ustalić następujące cele podróży magnackich peregrynantów: nauka w Lowanium, nauka sztuki wojennej, oglądanie obozów wojskowych, pobyt na dworze w Brukseli itp. Warto odnotować list skierowany do dworu w Brukseli przez królewicza Władysława Zygmunta z 1627 r. polecający Kazimierza Leona i Krzysztofa Mikołaja Sapiehów, wojewodzców wileńskich, z prośbą o zalecenie ich sławnemu wodzowi Ambrożemu Spinoli.

Inny aspekt kontaktów z dworami, tym razem protestanckimi, pokazuje instrukcja Krzysztofa Radziwiłła z 1628 r. polecająca synowi Januszowi nawiązanie kontaktów jedynie z protestanckimi władcami Niemiec.

„Tam w Niemczech – pisał Krzysztof Radziwiłł – garnąć się do przyjaźni książąt saskich, wejmarskich i altenburskich, do falcgrafa z Cwejbryku, do landgrafa heskiego Maurycego synów, do grafów Hanoviae, do baronów von Reis i do tych książąt, do których teraz listy posyłam”⁵⁵.

Podróżujących po Europie synów magnackich wyróżniał przede wszystkim styl życia. Rzadko który przedstawiciel tej warstwy potrafił ograniczać wydat-

⁵² M. Chachaj, *Z dziejów propagowania przeszłości rodu Firlejów w Europie XVI–XVII wieku*, w: *III Janowieckie Spotkania Historyczne. „Mecenat kulturalny Firlejów. Firlejowie w tradycji lokalnej Lubelszczyzny”*, Janowiec nad Wisłą 2001, s. 71–91; tenże, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.

⁵³ BJ, akc. 75/83, 89/83.

⁵⁴ S. Grzybowski, *Brukselscy krewni królowej Konstancji*, w: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 129–135.

⁵⁵ *Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza...*, s. 180.

ki. Chęć imponowania otoczeniu zmuszała do podróżowania w liczebnym orszaku, a w czasie pobytu w danym ośrodku – do utrzymywania odpowiedniej liczby sług⁵⁶. Wystarczy przejrzeć rejestry wydatków z tamtych czasów bogatej szlachty czy magnaterii, aby się przekonać, jak wielkie koszty trzeba było ponosić nawet w czasie dłuższego pobytu w jednym miejscu, nie mówiąc już o podróży.

Płacono za wszystko: zwiedzanie kunstkamery, ogrodu czy kaplicy książęcej. Obok zwyczajnych wydatków często zdarzały się nadzwyczajne, wynikające z prowadzenia wielkopańskiego trybu życia, takie jak: datki służącym, woźnicom, jałmużna dla pielgrzymów czy ubogich, obiady i wieczerze dla gości, udział w uroczystościach dworskich, datki muzyce, kontakty z dworem książęcym. Spore sumy pochłaniał zakup odpowiednich strojów czy prezentów dla władców⁵⁷.

Osobne wydatki związane były z zatrudnieniem, nieraz wyjątkowo sławnych, profesorów do prowadzenia prywatnych lekcji z przebywającym za granicą młodym magnatem. I tak w domu Galileusza na początku XVII w. pobierali naukę między innymi Rafał Leszczyński, Marcin Zborowski i Krzysztof Zbarski. Ten ostatni, kilkakrotnie goszcząc u Galileusza w latach 1602 i 1604–1605, uczył się także posługiwania instrumentami astronomicznymi. Wzbogacił dochody Galileusza o 820 lir⁵⁸.

Pochłaniający ogromne sumy zagraniczny pobyt młodzieży magnackiej, w zależności od ochmistrza i nauczycieli, mógł wpływać dwojako na każdego z peregrynantów. Z jednej strony bowiem mógł uczyć przyszłego członka elity władzy oszczędności, z drugiej zaś – rozrzutności. Przykłady rozrzutności są bardziej znane, jak to podkreślił w dyskusji Andrzej Rachuba. Wystarczy wymienić zadłużenie przyszłego kardynała Jerzego Radziwiłła, powstałe w czasie jego pobytu na studiach w Rzymie, czy długi niektórych przedstawicieli rodziny Sapiehów.

Ogromną rolę, jeśli nie najważniejszą, w czasie pobytu młodego magnata za granicą odgrywała troska o jego religijne i moralne wychowanie. Z tego powodu w orszakach magnackich bardzo często znajdowali się duchowni katoliccy albo

⁵⁶ Zob. M. Chachaj, *Orszak magnata odbywające go podróże edukacyjną (wiek XVI–XVIII)*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 165–178.

⁵⁷ J. Gębczyński, *Memoriał rachunkowy*, w: W. Czapliński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół (Studium z dziejów kultury XVI i XVII w.)*, Warszawa 1969, s. 137–241.

⁵⁸ H. Barycz, *Padwa siedemnastowieczna w życiu intelektualnym Polski*, w: *tenże, Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław 1965, s. 371–372.

protestancy⁵⁹. A jeśli nawet w otoczeniu młodego magnata brakowało duchownego, to o jego pobożność dbał ochmistrz, jak to było w przypadku Jana Gębczyńskiego, opiekuna Stanisława Lubomirskiego.

Dobrze ten problem ujął ewangelik-reformowany Krzysztof Radziwiłł w instrukcji dla syna Janusza z 1628 r., który polecał: „W instytucji syna mego *praeceptuam* mieć *pietatis rationem*, w modlitwach, w czytaniu Biblii i postylle, w bywaniu w kościele, w strzeżeniu się wszystkich mów i postępków woli Bożej przeciwnych”⁶⁰.

Na zakończenie warto przypomnieć instrukcję rodzicielską z końca XVII w. Wynika z niej, że treść nauk zalecanych Teodorowi i Franciszkowi Lubomirskim wysłanym za granicę w 1699 r. przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego jest bardzo podobna do sformułowanych przez Jakuba Sobieskiego, z tym że zawiera ona nakaz półtorarocznego pobytu synów w paryskiej „akademii kawalerskiej”. Oprócz programu realizowanego w tejże akademii Lubomirski zalecał synom naukę języków obcych (francuskiego, włoskiego, hiszpańskiego i niemieckiego), nauk matematycznych, historii, geografii, mechaniki, sztuki fortyfikacji itp. Tę wiedzę należało uzupełnić uważną obserwacją rzeczywistości w odwiedzanych krajach⁶¹.

„Nauk kawalerskich z pilnością i aplikacją pilnować mają – pisał S.H. Lubomirski – i od ludzi uczonych przez konwersacją i naukę nabywać doskonałości, w których jako i w cnocie i bogobojności mają zakładać swoje uciechy, aby się potrzebnymi Ojczyźnie i do rządu, godności, urzędów sposobnemi ukazali i wystawili, których nikt nie może piastować bez doskonałej i gruntownej cnoty”⁶².

Przytoczone przykłady i opinie dowodzą, że głównym celem pobytu za granicą młodzieży magnackiej było wpojenie jej takiego systemu wartości, który mógł umożliwić jej utrzymanie się w kraju w elicie władzy i służyć pomocą w piastowaniu znaczących urzędów. Znajomości zawarte w czasie zagranicznej podróży, dedykowane im książki, wygłoszone na ich cześć mowy wywyższały polskich magnatów i propagowały świetność ich rodzin.

⁵⁹ Zob. M. Chachaj, *Duchowni jako opiekunowie staropolskich studentów w obcych krajach*, w: *Itinera clericorum – kulturotóżczce i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska i Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 205–224.

⁶⁰ *Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza...*, s. 177.

⁶¹ S.H. Lubomirski, *Instrukcja synom moim [do] cudzych krajów ode mnie wyprawionym, Teodorowi i Franciszkowi Lubomirskim*, w: *Jazdowie, d. 29 novembris a. 1699*, w: tenże, *Wybór pism*, oprac. R. Pollak, Wrocław 2004, s. 291–296.

⁶² Tamże, s. 292.

Bibliografia

- Barycz H., *Jakuba Sobieskiego instrukcja pedagogiczna dla brata Jana przed jego wyjazdem na peregrynację zagraniczną (1620)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1987, z. LXXXI, s. 9–26.
- Barycz H., *Padwa siedemnastowieczna w życiu intelektualnym Polski*, w: tenże, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław 1965, s. 352–384.
- Bömelburg H.-J., *Polska myśl historyczna a humanistyczna historia narodowa (1500–1700)*, przekład Z. Owczarek, wprowadzenie A. Lawaty, Kraków 2011.
- Chachaj M., *Duchowni jako opiekunowie staropolskich studentów w obcych krajach*, w: *Itinera clericorum – kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska i Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 205–224.
- Chachaj M., *Młodość Michała Tomasza Korybuta Wiśniowieckiego, przyszłego króla polskiego*, „Czasy Nowożytne”, 2015, t. XXVIII, s. 95–110.
- Chachaj M., *O dacie urodzenia i o edukacji hetmana Jana Karola Chodkiewicza*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*; red. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 49–58.
- Chachaj M., *Orszak magnata odbywającego podróż edukacyjną (wiek XVI–XVIII)*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 165–178.
- Chachaj M., *Wykształcenie Firlejów w XVI i XVII wieku*, w: *I Janowieckie Spotkania Historyczne „Firlejowie”*, Janowiec nad Wisłą 2000, s. 23–48.
- Chachaj M., *Z dziejów propagowania przeszłości rodu Firlejów w Europie XVI–XVII wieku*, w: *III Janowieckie Spotkania Historyczne. „Mecenat kulturalny Firlejów. Firlejowie w tradycji lokalnej Lubelszczyzny”*, Janowiec nad Wisłą 2001, s. 71–91.
- Chachaj M., *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.
- Chachaj M., *Zapomniana podróż zagraniczna (1717–1720) Felicjana Piaskowskiego na tle szlacheckich peregrynacji z czasów saskich*, w: *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. J. Muszyńska, Kielce 2001, s. s. 343–360.
- Chachaj M., Rec. z: Bömelburg H.-J., *Polska myśl historyczna a humanistyczna historia narodowa (1500–1700)*, przekład Z. Owczarek, wprowadzenie A. Lawaty, Kraków 2011. „Res Historica”, 2012, nr 34, s. 218–223.
- Dygdała J., Kucharski A., *Podróż królowny Sobieskiej a także kilka magnackich grand tour z XVII/XVIII wieku w relacjach Samuela Kazimierza Szwykowskiego*, „Czasy Nowożytne”, 2014, t. XVII, s. 31–58.
- Grzybowski S., *Brukselscy krewni królowej Konstancji*, w: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 129–135.

- Kot S., *Stosunki Polaków z Uniwersytetem Lwańskim (W 500 rocznicę otwarcia Uniwersytetu Lwańskiego)*, w: tenże, *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, Warszawa 1987, s. 545–576.
- Kumaniecki K., *Cyceron i jego współcześni*, Warszawa 1959.
- Markiewicz A., *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011.
- Ossowska M., *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1973.
- Pietrzyk Z., *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997.
- Przyboś A., *Potocki Stanisław zwany Rewerą (ok. 1589–1667)*, PSB, t. XXVIII, s. 140–151.
- Tygielski W., *Na cóż te koszty i trudy? W jakim celu w XVII wieku wysyłano młodzież szlachecką na zagraniczne studia?*, OiRWP, 2006, t. L, s. 141–156.

Marian Chachaj

(Maria Curie-Skłodowska University)

Forming the ethos of magnate youth in foreign countries (16th–17th centuries)

Summary

Using the definition of ethos formulated several decades ago by the Polish sociologist Maria Ossowska, the author attempts to show values, customs, norms as well as patterns of conduct characteristic of Old Polish magnate youth during their educational trips abroad. At first, educational views held by this social class that were contained in pedagogical instructions are presented and then, implementation thereof during the youth's foreign trips. The study depicts the content of discussions pursued under the guidance of professors at both Protestant and Catholic universities. It is characteristic that young magnates most often discussed philosophical (including ethical), political, legal (less often), mathematical, or theological issues. They never deliberated on medicine. Most often, such discussions took place at Protestant universities in Strasbourg, Altdorf, Basel and Leiden, and at Catholic ones – in Ingolstadt, Leuven and Würzburg, among others.

Another characteristic feature of educational trips undertaken by magnate youth was great effort put by their parents, tutors or mentors to build prestige, which was to be provided by, among others, traveling with a retinue, establishing contacts in aristocratic spheres, and promoting the past of their own family.

All this consumed considerable expenses, which sometimes led to indebtedness of magnate estates. It should also be emphasized that religious and knightly education was treated with due care.

This proves that the main purpose of foreign trips pursued by magnate youth was to provide them with a system of values which could allow them to maintain their position in the elites of power in the country and help them hold important offices.